

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

**IV. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU**

-HANEFÎLİK-MÂTURÎDÎLİK-

05-07MAYIS 2017

CİLT 2

Kastamonu Üniversitesi
IV. Uluslararası
Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu
-Hanefilik-Mâturîdîlik-

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

(Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

ISBN: 978-605-4697-06-9 (Tk)

978-605-4697-08-3 (2.c)

Aralık 2017, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin
ilmî ve hukuki sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Her hakkı saklıdır.

MATURİDİ'NİN ELEŞTİRDİĞİ “SÜMENİYYE” BUDİZM MİDİR?

Hammet ARSLAN¹

Özet: İmam-ı Maturidi Semerkand'da yetişmiş en önemli Müslüman Türk alimlerden biridir. O, *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde “Sümeniyye” adında bir zümreden bahsetmektedir. Burada söz konusu zümrenin düşüncelerini İslam âlimlerinin düşünceleriyle karşılaştırmaktadır. Maturidi Sümeniyye'yi âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının olmadığını savunan materyalist felsefe akımı kabul edilen Dehriye içerisinde zikreder. Ayrıca bunların âlemin oluşum ve işleyişine dair tasavvurlarını eleştirmekte; ilim ve hikmetten yoksun olduklarını vurgulamaktadır. Biz bu bildirimizde Maturidi'nin eserinde bahsi geçen Sümeniyye zümresinin Budizm olup olmadığını ele alacağız. Bu manada öncelikle Sümeniyye adının *sümenat*, *sraman*, *semeniye* (sekizciler) gibi muhtelif kökenleri üzerinde duracağız. Daha sonra da Maturidi'nin eleştirilerinde haklı olup olmadığını Budist inanç esasları ve alem tasavvuru açısından ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Maturidi, Sümeniyye, Şaman, Budizm

Is “Sumaniyya” Buddhism That al-Maturidi Criticises

Abstract: Imam al-Maturidi is one of the most important Muslim Turkish scholars raised in Samarqand. He mentions a group called "Sumaniyya" in his book titled *Kitâbü't-Tevhid*. Here, he compares thoughts of this group with those of Islamic scholars. Al-Maturidi mentions “Sumaniyya” inside of Dahriyye, in which the materialist philosophical movement, which claims that the universe is eternal and that there is no creator. He also criticizes their thoughts of the formation and functioning of the universe; emphasizes they are devoid of knowledge and wisdom. In this presentation, we will examine whether the group mentioned as “Sumaniyya” in al-Maturidi's work is Buddhism or not. In this sense, firstly we will emphasize the various origins of the “Sumaniyya” such as Sumenat, Sraman, Semeniye (followers of Eightfold ways). We will then try to show whether al-Maturidi's criticism is justified in terms of Buddhist beliefs and the thoughts of the universe.

Key Words: al-Maturidi, Sumaniyya, Shaman, Buddhism

Giriş

Budizm, Hint alt kıtasında ortaya çıkmakla birlikte miladın ilk yıllarından itibaren orada etkisini yitirmeye başlamıştır. Bu yüzden Budist keşişler ve dindarlar Hindistan'ın kuzeyine doğru göç etmeye başlamışlardır. Kuşan hükümdarı Kanişka döneminde Budistler ticaret yollarını kullanarak Orta Asya'ya ulaşmıştır. Budizm Kandahar, Baktriya, Harezm ve Sogd civarında yerleşmeye başlamış; bu bölgelerdeki varlığını uzun süre korumuştur. İpek yolu üzerindeki önemli yerleşim noktaları Budizm'in merkezi haline gelmiştir. Mesela Buhara, Belh, Hotan, Kuça gibi şehirlerde birçok Budist tapınağı ve manastırı (vihara) inşa edilmiştir. Orta Asya'daki Budist yapılar varlığını uzun yıllar devam ettirmiştir. Buralarda yetişen rahipler, Budizm'in Çin ve Doğu Türkistan'a girişinde ciddi katkıya sahiptirler. Böylece Budizm, Doğu Hunları, Göktürkler, Karluklar ve Uygurlar gibi Türk boylarını arasında yayılmıştır. Türk-İslâm düşüncesinin ilk yazılı eserleri kabul edilen *Kutadgu Bilig*, *Divân-ı Lügati-t-Türk*, *Atabetü'l-Hakayık* ve *Dede Korkut Hikâyelerinde* Budizm'in izlerinin bulunduğu iddia edilir. Ayrıca Buhara şehrinin adının, Budist manastırları için kullanılan ve bölgede çokça bulunan “vihara” sözcüğünden (Yitik: 2004, 1285-1296) dönüştüğü ileri sürülür.

¹Doç. Dr., DEÜ, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi, hammet.arslan@deu.edu.tr

Semerikand'da yetişmiş en önemli Müslüman Türk alimlerden birisi olan İmam-ı Maturidi, yukarıda bahsettiğimiz etkileşime binaen *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde “Sümeniyye” adında bir zümreden bahsetmektedir. O, bu zümreyi veya grubu âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının olmadığını savunan materyalist bir felsefe akımı kabul edilen Dehriye içerisinde varsaymaktadır. Eserinde söz konusu zümrenin düşüncelerini İslam âlimlerinin düşünceleriyle karşılaştırmaktadır. Maturidi ayrıca Sümeniyye'nin âlemin oluşum ve işleyişine dair tasavvurlarını eleştirmektedir. Onların ilim ve hikmetten yoksun yani cahil olduklarını ifade etmektedir. Maturidi'ye göre onlar akıllı ve şuurulu bir varlık olan insanın ortaya çıkışını izah edemezler. İşte biz bu bildirimizde Maturidi'nin eleştiriler yönelttiği Sümeniyye zümresinin Budizm olup olmadığını ele alacağız. Bu çerçevede ilk olarak Sümeniyye sözcüğünü etimolojik bir analize tabi tutarak, kelimenin kökenine yönelik tartışmalara değineceğiz. Daha sonra da Maturidi başta olmak üzere diğer İslam alimlerinin Sümeniyye'yi eleştirdikleri başlıca konular ve eleştirilerinde haklı olup olmadığını Budist inanç esasları açısından ortaya koymaya gayret edeceğiz.

A- Sümeniyye: Etimolojik Analiz

Maturidi'nin yanı sıra Hârizmî, İbnü'n-Nedîm, Bîrûnî ve Makdisî Sümeniyye'den bahseden ilk Müslüman yazarlar olarak kabul edilir. Maturidi *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde bu grubun görüşlerini eleştirmektedir (el-Maturidi: 2002, 191-192). İslam alimlerinden Hârizmî “Sümen ehli” (el-Hârizmî: 1342/1923, 25), İbnü'n-Nedîm de “Sümenat'a mensup olanlar” diyerek bu gruptan söz etmektedirler. Bîrûnî ve Makdisî, birisi Berâhime (Brahmanlar), diğeri Şümeniyye (Sümeniyye) olmak üzere Hindistan'da iki grubun bulunduğunu zikreder (el-Bîrûnî: 2015, 3). Bîrûnî'ye göre Sümeniyye, toplumsal sınıf ayrımını kabul etmediği için Hint alt kıtasındaki yerli dini gelenekten farklılaşmaktadır. Ancak bu grup yine de Hinduizm içerisinde bir fırkadır. Önceleri Horasan, İran, Irak ve Şam bölgelerinde yaşayanlar Sümeniyye inancına mensupken Zerdüş'tün ortaya çıkması ve Mecûsîliğin idarecilerin desteğini alarak yayılmasıyla birlikte Sümeniyye'ye inananlar Belh'in doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır (el-Bîrûnî: 2015, 3). Bîrûnî ayrıca, Şamaniye'den “kırmızı giyinenler” (Muhammire) olarak da bahsetmiş, onların kurucuları Budda'ya bağlılıkları ve ölümlerinin cesetlerini akar suya attıklarını belirtmiştir (el-Bîrûnî: 2015, 101, 402; Güç: 2010, 132). Bîrûnî, el-Âsâr el-Bâkiye isimli eserinde dünyanın doğu kesiminde yaşayan insanları *Şemeni* olarak isimlendirmiştir. Eserin çevirmeni de şemeni sözcüğünün Moskova Bilimler Akademisinin kullandığı yazmada ve Rusça çevirisinde Sumani biçiminde geçtiğini not olarak düşmüştür (el-Bîrûnî: 2011, 173).

i) Semeniyeye (Sekizciler)

Hint düşüncesinde klasik yoga tekniği gibi, Budda'nın aydınlanma ve nirvanaya ulaşma öğretisi sekiz dilimden oluştuğu için “sekiz dilimli yol” olarak tanımlanmıştır. Sekiz dilimli yol, *nirvanaya* ulaşmak için bireyin belli bir süre uygulayacağı ve daha sonra terk edeceği bir teknik biçiminde anlaşılmalıdır. Bu uygulama veya teknik, yaşam boyu devam eden bir süreç kabul edilir (Keown: 1996, 54; Smith & Novak: 2003, 39-40). Titiz bir şekilde uygulandığı sürece insanı aydınlamaya ulaştıracağına inanılan sekiz dilimli yol, doğru iman, doğru karar, doğru konuşma, doğru hareket, doğru meslek, doğru çaba, doğru dikkat ve doğru konsantrasyondan oluşur.²

² Sekiz dilimli yol şu ilkeleri içerir: 1- *Doğru anlayış ve kesin iman*: Budist öğretinin esasını, özellikle de dört temel hakikati doğru bir şekilde anlamaktır. 2- *Doğru karar ve kararlılık*: Doğru bir davranış biçimi geliştireceğine dair kişinin kendisine söz vermesi ve bunun için gerekli sorumlulukları yerine getirmesidir. 3- *Doğru konuşma ve yerinde söz*: Boş, gereksiz ve yalan konuşmaktan uzak durmak; yerli yerinde ve yararlı konuşmaktır. 4- *Doğru eylem*: Öldürme, incitme, hırsızlık, sahtekârlık, iffetsizlik, zina gibi fiillerden uzak durmak; doğru ve şerefli eylemde bulunmaktır. 5- *Doğru meslek*: Dolandırıcılık, tefecilik, kâhinlik gibi işlerden uzak durmaktır. Geçimini, kasaplık, deri ve silah ticareti, alkol ve uyuşturucu üretimi ve satışı, hayvan avlayarak ve zirai ilaç satıcılığı ile temin etmemektir. 6- *Doğru çaba ve sürekli gayret*: Zararlı duygu ve düşüncelerin üstesinden gelmek, zihnin sağlıklı ve yararlı bir hale ulaşmasını temin etmek ve sağlıklı psikozihinsel eylemin sürdürülmesini sağlamaktır. 7- *Doğru dikkat ve derin tefekkür*: Bedensel ve zihinsel eylemler hakkında her zaman tetikte olma halidir. Bireyin daimi bir farkındalık haline sahip olmasıdır. 8- *Doğru konsantrasyon ve hakikî meditasyon*: Bilincin aşkınlığa erişmesi ve aşkın olanı

Sekiz dilimli yol biçimlendirici ve dönüştürücü bir süreçtir. Bu süreci uygulayan kişi Budda gibi olur; entelektüel, ahlâkî ve duygusal açıdan benliğini dönüştürür. Böylece bencilce arzular, nefret ve cehalet ortadan kalkmış olur ve nirvanaya ulaşılır. Sekiz dilimli yol bir merdivenin basamakları gibi düşünülmemelidir. Bunlar her bireyin kapasitesine göre, aynı anda ve hep birlikte uygulanmalıdır. Her biri diğeriyle bağlantılıdır ve biri, diğeri kazanımını veya uygulanmasını kolaylaştırır (Keown: 1996, 54-55; Rahula: 1978, 46).

Sekiz dilimli yol Budizm'in temelini oluşturmasından dolayı bütün Budistlerce bilinmektedir. Budistler bu ilkeleri hayatlarına adapte etmektedir. Budist keşişler ve dindarlar Hindistan'da karşılaştıkları sorunlardan dolayı milattan hemen önce kuzeye yönelerek Kuşan hakimiyetindeki topraklara sığınmışlardır. Orada huzur bulan Budistler daha sonra tüccarların yardımıyla ticaret yollarını kullanarak Orta Asya'ya doğru geçiş yapmışlardır. Orta Asya'da Buhara ve Semerkant gibi önemli ticari merkezlere yerleşmiş ve orada kendi dinlerini anlatmışlardır. Bölgenin İslamlaşmasından sonra büyük ihtimalle Müslüman yazarlar Budistleri sekiz dilimli yola inanmalarından ötürü sekizciler anlamında "semeniyye" olarak isimlendirmiş olabilirler. Bu sözcüğün süreç içerisinde Sümeniyye olarak değişime uğramış olma ihtimali yüksektir.

ii) Sümenat/Somnat

Sümeniyye sözcüğü veya ismi İslâmî kaynaklarda şümeniyye veya şüemiyye biçiminde de geçmektedir. Bu sözcük genellikle "Sümen ehli" (el-Hârizmî: 1342/1923, 25) veya "Sümenat'a mensup olanlar" şeklinde izah edilmiştir. Sümenat ya da günümüzdeki ismiyle Somnat, hem Hindistan'ın Gucerat eyaletinde deniz kıyısında Veraval beldesine 6 km. uzaklıkta yer alan bir yerleşim yerinin, hem şehirdeki tapınağın hem de tapınakta bulunan heykel veya putun adıdır. "Ay Tanrısı'nın Efendisi" anlamına gelen Somnat Hindular için tanrı Şiva'nın kutsiyetini (Şivalinga) ihtiva eden on iki kutsal tapınaktan birisidir. Somnat Tapınağı, tarihsel süreçte birçok kez yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Bu yüzden "ezeli bir mabet" olarak tanımlanmaktadır. Mevcut yapı Hindu tapınak mimarisi esas alınarak 1951 yılında yapılmıştır (Chandra: 2009, 278; Gopal: 1994, 148). Gazneli Mahmud'un miladi 1025 yılında Sümenat'ı fethettiği, tapınağı yıktığı, putları da kırdığı ifade edilir (Merçil: 1989, 26; Yagnik & Sheth: 2005, ss. 39-40; Thapar: 2004, ss. 36-37). Ancak, tarihçilerin ifadesine göre, 1038'deki tapınak ziyaret kayıtlarından anlaşıldığı üzere tapınaktaki yıkım çok az düzeyde kalmıştır (Thapar: 2004, 75). Kaynaklarda bu şehirdeki tapınakta yer alan heykel veya putun Hindistan'daki en büyük put olduğu, burasını birçok kişinin ziyaret ettiği, tapınağa çok miktarda altın, gümüş ve para bağışlandığı ifade edilmektedir. Ayrıca tapınağın bahçesinin ve tapınaktaki putun Ganj nehrinden getirilen kutsal sularla her gün yıkanarak temizlendiği (Elliot & Dowson: 1867-1877, 67) belirtilmektedir (Güç: 2010, 132).

Sümenat'la ilgili olarak kaynaklarda şu beyitler yer almaktadır:

<i>Geh deyr ü gâh Kâ'be gehî sümenâtta Hak-cûy kanda olsa Hudâ'sın arar bulur. (Koca Râgıb Paşa)</i>	Kah manastırda, kah Kabe'de, kah sümenatta Hakkı arayan nerede olsa doğru yolu arar bulur.
<i>Cûşân olup rûh-ı nebât verdi cihâna nev hayât Oldu gülistan sümenât her bir sanavber bir sanem. (Şeyh Gâlib)</i>	Bitkilerin ruhları coşup, dünyaya yeni bir hayat verdi, Gül bahçesi sümenat gibi, her bir çam kozalağı da bir heykel gibi oldu.

iii) Sraman/Şraman

Bazı kaynaklarda sümeniyyenin Sanskritçe'de dindar dilenci, çileci, zâhid ve özellikle Budist inancına mensup kişileri ifade etmek için kullanılan sramana kelimesinden geldiği ileri

İçselleştirilmesi için bazı tekniklerin yerine getirilmesidir. Dikkati yoğunlaştırmak gibi tekniklerle zihinsel sükûneti geliştirmektir (Arslan: 2013, 180-182; Rahula: 1978, 45-49; Yitik: 2005, 64-65; Feuerstein: 2001, 161-162; Singh & Joshi: 1973, 132-133; Eliade: 2003, 109; Shaw: 2009, 6-10; Livingston: 1989, 314; Mizuno: 1996, 158-160).

sürülür. Bazı Grek ve Hıristiyan yazarlar da bu gezgin dilenci gruptan *sarmanes*, *sarmanae*, *garmanae*, *samanaei* ve *semnoi* şeklinde bahsetmektedir (Elliot & Dowson: 1867-1877, 506). İlk Hıristiyan düşünürler, bu grubun Hindistan'da bulunan, fiziki egzersizler ve zihinsel meditasyonlar yapan; fikri tartışmalara giren ve çıplak gezen Budistler olduğunu söyler (Calverley: 1964, 200-202). Buna göre Budist keşişleri ifade etmek için kullanılan kelime, Budizm'in Orta Asya'da yayılmasıyla birlikte bazı fonetik değişikliklerle Orta Asya dillerine ve Soğdca'ya, oradan da Arapça'ya geçmiştir. Şaman kelimesinin kökeninin de Sanskritçe sramana veya Pali dilindeki samana kelimesine dayandığı yolundaki görüşe karşılık bazı araştırmacılar, şamanın Tunguzca bir kelime olduğunu ve sramana kelimesiyle ilgisinin bulunmadığını ileri sürmüştür (Güç: 2010, 132).

iv) Şaman

Şamancılık veya Kamcılık olarak da bilinen Şamanizm, genel olarak “paleolitik çağdan günümüze Sibiryaya ve Orta Asya topluluklarında varlığını sürdüren inanış ve merasimlere verilen ad” şeklinde tanımlanmaktadır (Güngör: 2010, 325). Şamanizm bir din olmayıp, şamanın merkezi bir yere sahip olduğu vecde dayalı bir tekniktir. Şaman kelimesi Tunguzca'da “kâhin, sihirbaz” anlamına gelirken Batılı bilim adamlarınca “rahip, büyücü, hekim veya ruh avcısı” şeklinde tanımlanmıştır. Tatar ve Altay dillerinde şaman karşılığında kam veya gam, Kırgızca ve Kazakça'da baksı, Moğolca'da böge kelimesi kullanılır (Güngör: 2010, 325).

Şaman kelimesinin kökeniyle ilgili değişik fikirler ortaya atılmıştır. Bazı araştırmacılar şaman kelimesini Hindistan'da ortaya çıkan, Orta ve Kuzey Asya'ya yayılan Budizm'e dayandırmaktadır. Bu teoriye göre Sanskritçe'de veya Pali dilindeki “gezgin dilenci”, “Budist keşiş” anlamındaki samana, sramana veya şramana kelimesi Çince'ye şamen (bilge kişi) biçiminde geçmiş, Mançu-Tunguzca'da şaman veya haman şeklini almıştır. Arapça kaynaklarda Budizm'i ifade etmek için kullanılan “şümeniyye veya şemeniyye” kelimesinin de buradan geldiği ifade edilmektedir. Bazı araştırmacılar ise, daha sonra çeşitli araştırmacılar tarafından şamanın Tunguzca bir kelime olduğu ve “sramana” kelimesiyle bir ilgisinin bulunmadığını ileri sürülerek bu görüşün reddedildiğini belirtir (Güngör: 2010, 325).

Y. Z. Yörükân konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: “*Garip olan nokta şudur ki, "Şamani tabiri", Arap harfleriyle Şemeni ve Şemeniyye şeklinde yazıldığı halde, bunu din alimleri Sümeni ve Sümeniyye şeklinde okumuşlar ve sonra bundan Sümenan'a mensup manasını çıkarmışlar ve bu suretle bütün dini bilgiler birbirine karışmıştır.*” O şöyle devam eder: “*Denebilir ki, bilhassa Şamanlık hakkında bu zattan (Biruni) başka bize malumat veren müellif yok gibidir. Bu bakımdan, bu yazımızda, dinlere dair eser yazan birkaç müellifin ve bilhassa Ebu Reyhan'ın Şamanlığa dair verdiği haberler ve diğer kadim dinlerle Şamanlık hakkında yaptığı kısa mukayeseler önemli bir yer tutacaktır. Lakin bundan evvel bir meselenin halli ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bu kaynakların bir kısmında din olarak "Şamanlık" tabiri geçmemektedir. Yalnız Ebu Reyhan'ın eserlerinde bu tabir, Arapça yazı tarzının gereklerine uyularak kısa hecelerle "Şemeniyye" şeklinde yazılmaktadır. Diğer kaynaklarda ise bunun yerine "Sümeniyye" tabirinin kullanılmış olduğunu görüyoruz.*” (Yörükân: Tarihsiz, 111, 128).

Sümeniyye kelimesinin kaynağıyla ilgili olarak eserlerde muhtelif fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikirlerden olan “Sümen ehli” veya “Sümenat taraftarı” ifadeleri Budizm dikkate alındığında geçerli kabul edilme ihtimali çok azdır. Çünkü “Sümen” veya “Sümenat” asli itibarıyla Hindulara ait bir tapınak veya heykeldir. Budistler'in Budda heykellerine hürmet göstermeleri ve onun önünde meditasyon yapmaları onların puta tapan bir grup olarak tanınmasına yol açmıştır. Budistlerin bu tutumlarıyla Hint topraklarında en meşhur tapınak olan veya heykel olan Sümen, Sümenat veya Somnat özdeşleştirilerek Orta Asya'daki Budistler için böyle bir isimlendirme yapılmış olabilir.

Sümeniyye sözcüğünün kanaatimizce en muhtemel açıklaması sekiz ilkeye uyanlar veya sekizciler anlamındaki Semenniye olabilir.

B- Sümeniyye: Başlıca Görüşleri

A. Güç'ün ifade ettiği üzere İslâm kaynaklarında Sümeniyye'ye, Budist öğretisi ve uygulamalarla örtüşmeyen bazı inançlar atfedilmiştir (Güç: 2010, 132). İslâm alimlerinden Hârizmî Sümeniyye'yi Sâbiîler'le birlikte ele almıştır. Hârizmî, Sümen'e nisbet edilen Sümeniyye'nin Hindistan'da ortaya çıkmış, putlara tapan, âlemin ve zamanın ezeli olduğuna ve tenâsühe inanan bir grup olduğunu belirtir. Yine Hârizmî ve aynı zamanda Maturidi, Biruni ve İbn Nedim'in ifade ettiği üzere bu grup mensupları yerkürenin üzerindekiyle birlikte devamlı olarak aşağıya doğru hareket ettiğine inanır, şeytanın insanı yalnızca sürükleyen kötü bir varlık olduğunu savunur, Budâsef (Bodhisatva) adında bir peygamberleri olduğunu iddia eder (Güç: 2010, 132; el-Bîrûnî: 2011, 173-174).

İslâm alimlerinin aktardığına göre Sümeniyye insanların ve diğer din mensuplarının en cömertidir. İslâmiyet gelmeden önce Mâverâünnehir halkının çoğunluğun bu mezhepten olduğu belirtilmektedir (Güç: 2010, 132; Topaloğlu: 2002, 191).

Şimdi ise ilk olarak başta Maturidi olmak üzere Müslüman alimlerin eserlerinde Sümeniyye grubuna atfedilen başlıca inanç ve düşünceler ortaya konulacak, daha sonra da onların Budist inanç ve düşüncedeki yeri tartışılacaktır.

i) Nesnelere Ezelde Oluşması

Maturidi'nin ifade ettiği üzere Sümeniyye nesnelere ezelde oluşması konusunda Dehriyye'nin görüşünü benimsemektedir. Onlar bu konuda şu hususları dile getirmektedir: *“Yerküre üzerindekiyle birlikte sürekli olarak aşağı doğru düşüş yapmaktadır. Nazzam bunun sebebini sormuş, onlar da delil olarak yerkürenin ağır oluşunu öne sürmüşlerdir, zira ağır olan cisim havaya karşı direnip fezada duramaz.”* (el-Maturidi: 2002, 191). Nazzam (Çelebi: 2006b, 466-469) da buna kendi bakış açısına göre karşılık vermiştir.

Kâdî Abdülcebbar, nesnelere gerçekliğini inkâr eden Sümeniyye'nin ve bilginin duyuların idrakinden ibaret olduğunu iddia eden Dehriyyenin görüşlerini reddeder (Çelebi: 2001, 106).

Sabit bir hakikatin olduğunu iddia eden Mu'tezile kelâmcıları, bunun aksini düşünen Sümeniyye gibi agnostik; Dehriyye gibi sadece müşahede ettiklerine inanan monist/pozitivist akımların görüşlerini reddetmiş ve hakikatin değişik yollarla bilinebileceğini ispat etmeyi hedeflemiştir (Çelebi: 2006a, 395).

Budizm'de, eşyanın evrendeki düzenini oluşturan doğal yasalar sistemine genel olarak dhamma adı verilir. Dhamma kelime olarak “öğreti, doktrin, norm, hikmet, din, hakikat, gelenek, uygulama, usul, adet, emir, ferman, yasa, düzen” anlamlarına gelir. Terim olarak, “bireylerin birbirleriyle uyum içerisinde yaşadıkları evrensel yasa” olarak tasvir edilir. Dhamma fiziki, ahlaki, sosyal, evrensel bir tabiat yasasıdır (Bhikshu: 1980, 21 vd.; Mazumdar: 2009, 12 vd.; Smith & Novak: 2003; Bahm: 1958, 133; Keown: 2003, 74; Arslan: 2015, 5).

ii) Alem Görüşü

Maturidi, Dehriyye ve Sümeniyye'nin alem görüşünü eleştirmektedir. Onun ifade ettiği üzere *“adı geçen gruplar sahip bulunduğu ayrılık ve birlik görünüşleri ayrıca cevher ve araz farklılıklarıyla birlikte alemi, tab'an mevcut olan, nesnelere hareketlerinden türeyip oluşan veya tasarruf gücü ve bilgisi bulunmayan ve yerli yerinde iş görmeye güç yetiremeyen yani şuuruz nesnelere karışımıyla meydana gelen bir şey olarak telakki etmişlerdir. Buna göre insan türü de bunlardan biri konumunda bulunacaktır. Bu durum karşısında Dehriyye ve Sümeniyye nezdinde ilim veya hikmetin bulunması imkan haricindedir. Ancak âlemin mevcudiyetine kaynaklık ettiği ileri sürülen nesnelere üstünde başka bir varlığın kainatı yaratıp yönettiği kabul edildiği takdirde durum değişir. Tabiat nesnelere en üstünü oluşturanın (insan) tabiatın şuuruz yapısal özelliğinin dışında kalması bu yaratılışın mahlukatını dilediği tarzda inşa eden Allah sayesinde gerçekleştiğinin delilini oluşturur.”* (el-Maturidi: 2002, 192).

Bağdadi'nin ifade ettiği üzere Sümeniyye âlemin kıdemini ileri sürmüştür. Onlar âlemin kadim olduğunu söyleyerek, yapıcısını (Sani') inkar etmektedirler (el- Bağdâdî: 1991, 208, 254, 280).

Hârizmî, Sümeniyye'nin ezeli dehr ve âlem anlayışına sahip olduğunu varsayar (Altıntaş: 1994, 107).

Budizm'de cevaplanamayan on dört sorudan dördü dünyanın tarihsel süreç içerisindeki varlığına dair sorulardır. Buna göre (i) dünya ezeli midir? (ii) ...ya da ezeli değil midir? (iii) ...ya da hem ezeli hem de ezeli değil midir? (iv) ...ya da ne ezeli ne de ezeli değil midir? gibi sorulara net cevaplar verilememektedir.

Cevap verilemeyen sorulardan dördü de dünyanın uzaydaki varlığına dair sorulardır. Bunlar da (i) dünya sonlu mudur? (ii) ...ya da sonlu değil midir? (iii) ...ya da hem sonlu hem sonsuz mudur? (iv) ... ya da ne sonlu ne de sonsuz mudur? gibi sorulardan oluşmaktadır (Majjhima Nikaya: 2004, 63, 72).

Budda spekülâtif tartışmalara girmekten uzak durmuş, insanın mevcut problemlerine yönelik çözümler üretme çabasına girmiştir. Bu gibi sorular insanın gündelik sorunlarına bir çözüm üretmeyeceği için bu konularda görüş ileri sürmenin bir yararı olmayacağını ifade etmiştir.

iii) Allah'ın Varlığı

Mâtürîdî, Sümeniyye denilen ve herhalde Budist telakkiler taşıyan bir fırkayı da değişmeyi ezeli bir hudûsa bağladığı ve Tanrı fikrine yer vermediği için Dehriyye kapsamında değerlendirmektedir (el-Matüridi: 2002, 191-192).

Bağdadi, "tümevarım ve tümenden gelim yoluyla elde edilen nazari bilgileri inkar eden Sümeniyye'den biri ise, Allahsız bir kafirdir" diyerek bu grubun inançları arasında Tanrı fikrine yer verilmediğini dile getirmektedir (el-Bağdâdî: 1991, 254).

Budizm'de evrenin başlangıcına dair bir varsayım olmadığı için mevcut dünyayı yaratan bir tanrı fikri yoktur. Budizm'e ait ilk metinlerinden olan Digha Nikaya I.18'de yaratıcı anlayışına en yakın kavram "Büyük Brahma" anlamına gelen Mahabrahma'dır. Bununla birlikte, "nazik ve şefkatli" oldukları varsayılan brahmalardan hiçbirinin dünyanın yaratıcısı olduğu kabul edilmez (Digha Nikaya: 2007, I, 18; Harvey: 2013, 36-38).

Budda Tanrı konusunda konuşmayı tercih etmemiştir. Çünkü onun başlıca hedefi insanı acıdan kurtarmaktır. Bazıları Budda'nın agnostik olduğunu ifade ederler. Çünkü o Tanrının olduğunu söylemediği gibi olmadığını da söylememiştir. Bu konu üzerinde fikir beyan etmemiştir. Sonraki dönemlerde özellikle Mahayana ekolü bizzat Budda'yı tanrı olarak kabul etmiştir. Tıpkı Hinduların tanrılarına olan hürmetleri gibi, Budistler de Budda'nın heykellerini tapınaklara koyarak onun önünde ibadet etmeye başlamışlardır (Tiwari: 2012, 61-62).

iv) Rü'yetullah Görüşü

Rü'yetullah konusu, itikadî bir mesele olarak miladi sekizinci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Cehm b. Safvân, Sümeniyye ile Allah'ın varlığı konusunda tartışmalar yapmış; Allah'ın duyularla algılanamayan bir varlık olduğunu, insanın ruhunu göremediği gibi Allah'ı da göremediğini söylemiştir. Cehm öncelikle, Allah'ın gözle görülemeyeceğini akıl yürüterek ispatlamaya çalışmış, daha sonra gözlerin Allah'ı idrak etmediğini açıklayan müteşâbih âyeti kendi anlayışı doğrultusunda yanlış yorumlamıştır (Yeşilyurt: 2008, 312). İslam âleminde tenkit ve eleştirilere maruz kalan Cehmiyye'nin doğmasında, Hint felsefesi kaynaklı Sümeniyye ile diğer felsefî akımların yanı sıra İslâm akîdesini bozmaya çalışan Yahudi ve Hıristiyanların da tesiri olmuştur (Gölcük: 1993, 234).

v) Ruh Görüşü

Ruh kavramına temas eden ve insanın ruh ile bedenden teşekkül ettiğine dikkat çeken ilk kelâmcı Cehm b. Safvân'dır. O, ruhun var olduğunu, fakat Allah'ın görülememesi gibi ruhun da görülemediğini Sümeniyye ile Allah'ın varlığına ilişkin olarak yaptığı tartışmalarda belirtmiştir (Yavuz: 2008, 188).

Bağdâdî'nin belirttiğine göre Sümeniyye grubunun çoğu âhiret hayatını (mead) ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmiştir. Onların içerisinde bir grup, ruhların muhtelif şekillerde tenasühüne inanmışlardır. Onlar bu inanç gereğince insan ruhunun bir köpeğe, köpeğin ruhunun da bir insana geçmesini mümkün görmüşlerdir. Yine onların iddiasına göre bir beden/kalıp içinde günah işleyen bir kimse, bu günahının cezasını başka bir bedende çekecektir. Onlar sevap için de aynı şeyin söz konusu olduğunu iddia etmiştir. Bağdadi onların, “bir şey ancak duyular vasıtasıyla bilinebilir demelerine rağmen, tenâsühün duyularla bilinemeyeceğini söylemişlerdir” diyerek çelişkili tutumlarına vurgu yapmaktadır (Güç: 2010, 132; el-Bağdâdî, 1991, 208). Hârizmî, Sümeniyye'nin tenâsühçü bir grup olarak ifade eder (Altıntaş: 1994, 107).

Budizm'de ruh konusuna *anatman* öğretisi ile değinilmektedir. Bu öğretinin şekillenmesinde Hindu atman anlayışı önemli olmuştur. Hindular brahman adını verdikleri evrensel bir ruha ve atman dedikleri bireysel bir ruha inanırlar. Bazı araştırmacılara göre Budda Hindu düşüncedeki gibi bireysel bir ruhun varlığını kabul etmemiştir. Buna da *anatman* teorisi adı verilmiştir. Ancak bazı araştırmacılara göre Budda bireysel ruh anlayışını tamamıyla reddetmemiş, o, sabit bir ruh anlayışını reddetmiştir. Bu manada Budda'ya göre ruh sabit bir cevher değildir. İnsan bedeninin anlık değişimi gibi bireysel ruh da anlık olarak değişmektedir. Budist düşüncede cevaplanamayan on dört sorudan ikisi ruh anlayışıyla ilgilidir. Bunlardan ilki “ruh bedenle özdeş midir?”, ikincisi de “ruh bedenden farklı mıdır?” sorularıdır. Bu açıdan bakıldığında ruh konusu Budizm'de muğlak konulardan birisidir.

Budizm'de karma ve reenkarnasyon inancı vardır. İnsanın mevcut yaşamı bir önceki yaşamın sonucu, bir sonraki yaşamın da sebebidir. Mevcut yaşamı geçmiş eylemler belirlemiştir. Şimdiki yaşam da gelecekteki yaşamı belirleyecektir. Karma öğretisine göre iyi işler yapanlar ve kötülüklerden uzak duranlar gelecekte daha iyi koşullarda yaşayacaklardır. Kötü fiiller icra edenler ise gelecekteki yaşamlarında daha aşağılık varlıklar olarak yaşayacaklardır.

vi) Şeytan

Sümeniyye zümresinin başlıca ilkesi şeytanı bertaraf etmektir. Maveraünnehir halkının İslam'la tanışmadan evvel Sümeniyye grubu içerisinde olduğu düşünülmektedir. Bunlar, çeşitli dinlere inanan insanlar arasında en cömert grup olduğu söylenir. İbnü'n-Nedîm'in aktardığına göre Sümeniyye'nin peygamberi olan Budâsef (Bodhisatva) onlara helâl olmayan, inanılması ve yapılması uygun sayılmayan en büyük şeyin bütün işlerde “hayır” demek olduğunu öğretmiştir. İnananlar da söz ve eylemlerinde bu kurala uymuştur. Sümeniyye'ye göre “hayır” sözü şeytanın işidir ve onu ortadan kaldırmak inancın bir gereğidir (Güç: 2010, 132; Topaloğlu: 2002, 191).

Budizm'e göre, özellikle ilk dönemlerde, insanın dünyada çektiği acıların başlıca kaynağı insanın kendi arzu istekleri, dünyaya yönelik eğilimidir. Bu açıdan bakıldığında insana zarar veren tabiatüstü bir güç söz konusu değildir. Ancak ilerleyen dönemlerde insana zarar veren ve kötülüğün kaynağı kabul edilene bir takım takım tabiatüstü güçlerden bahsedilmektedir. Bu güçlerden en önemlisi Mara ismindeki mitolojik kötü ve ölümcül varlıktır. Mara her türlü dünyevi arzu ve isteğin kaynağı kabul edilmiştir. Budist kutsal metinlerinde Budda'nın nirvanaya ulaşma sürecinde Marayı mağlup edişinden bahsedilir (The Fo-Sho-Hing, Tsen-King: 1883, 147-156). Bir başka metinde de Mara'nın insanları tuzaklara düşürmesi ele alınır (The Dhammapada: 1881, 3-5). Budist düşüncede Mara kötülüğü temsil eder. Kendi konumundan ötürü mağrurluk yapan, kibirli olanlar, bencilce davrananlar, nefret besleyenler, hırs yapanlar kötü varlık Mara tarafından kandırılır. Mara'nın kandırdığı insanların hayatı zehir olur (Yitik: 2003, 56-62). Bu yüzden Budizm'de kibir, bencilik, nefret, şehvet ve hırs kötü varlıkların yönlendirmesi kabul edilir. Kurtuluşa ulaşmak isteyen insan kötü güçlerle mücadele etmeli ve hayatından bu düşünceleri çıkarmalıdır.

vii) Puta Tapmak

Ahmet Güç'ün ifade ettiği üzere İbnü'n-Nedîm, çeşitli putlar için kullanılan ortak bir isim olan "buda" ile ilgili olarak farklı grupların görüşlerini nakleder. Buna göre bir grup onu melek-elçi kabul ederken, bir diğeri de onu insan kabul etmiştir. Başka bir grup ifrit derken, bir diğeri ise Allah tarafından kendilerine gönderilen Budâsef adlı peygamberin sûreti olarak görmüştür. Ancak her grup, ona farklı biçimlerde saygı gösterip ibadet etmiştir (). Şehristânî ise Sümeniyye'den Buda ehli (ashâbü'l-Büd) diye bahsetmiştir (Güç: 2010, 132-133). Bîrûnî de eserinde Şamaniye sınıfının putunun Budda olduğunu ifade etmektedir (el-Bîrûnî: 2015, 74). Hârizmî, Sümeniyye'yi putperest gruplar arasında zikretmektedir (Altıntaş: 1994, 107).

İlk dönem Budizmi'nde olmamakla birlikte Orta Asya'da yayılan Budist ekolü Mahayana'da Budda heykelleri ibadet esnasında kullanılan en popüler objelerden birisi haline gelmiştir. Mahayana Budistleri yaşadıkları manastırlarda ve ibadetlerini gerçekleştirdikleri tapınaklarda mutlaka bir Budda heykelinin veya resminin olmasına özen gösterirler. Bu anlayış Budist heykel ve resim sanatının gelişmesine zemin hazırlamıştır (McArthur: 2004, 27). Orta Asya'daki kazılarda Mahayana Budistleri tarafından kullanılan bir çok heykel bulunmuştur. Bu heykellerin en meşhuru 2001 yılında yıkılan Bamiyan'daki dağa oyulmuş Budda heykelidir.

viii) Nübüvvet

Bâkılânî de Berâhime'ye mensup bir grubun nübüvveti ilâhî hikmete aykırı bulunduğunu kaydeder. Pezdevî nübüvveti inkâr edenlere Sümeniyye'yi de ekler, Neseî, her iki grubun haberin bilgi kaynağı olamayacağı gerekçesiyle nübüvveti reddettiğini bildirir. Daha sonra yazılan kelâm kitaplarında genellikle aklî bilgilerin insanlar için yeterli olacağı düşüncesiyle Sümeniyye ve Berâhime'nin nübüvveti yönelik itirazları reddedilmiştir (Yavuz: 2007, 281; Güç: 2010, 132).

Bazı İslam alimleri Sümeniyye grubunun Budâsef (Bodhisatva) adında bir peygamberi olduğunu iddia eder (el-Bîrûnî: 2011, 173-174). Orta Asya'da yaygın olan Mahayana ekolünde Bodhisatva bir şahıs ismi olmayıp, önemli bir konum veya nitelik kabul edilir. Bu ekolün kutsal metinlerinde aydınlanmaya ulaşmasına rağmen bu dünyadan uzak kalmayı öteleyen kişiye *Bodhisattva* denilir. Böyle bir kişinin niyeti veya iradesi bütün insanların aydınlanmaya ulaşmasına sabitlenmiştir. O bütün herkesin yararı için kendini geliştirir. Aydınlanma düşüncesinde veya *nirvanaya* ulaşmak için hikmet (prajna) ve merhamet (karuna) önemlidir. *Bodhisattva* hedefine ulaşmak için cömertlik, ahlâk, sabır, aşkınlık, zindelik, hikmet, ustalık, kararlılık, güç ve bilgidir oluşun on erdemi geliştirilmelidir (Dayal: 1932; Poussin: 1912, 739-753; Joshi: 1969, 72-73; Singh & Joshi: 1973, 166-170; Keown: 2003, 63).

Bütün bunlar dikkate alındığında Sümenniyye ekolü için bahsedilen peygamberlik anlayışı İslam'ın nübüvvet anlayışından farklıdır. İslam alimlerinin Bodhisatva'yı bu gruplar için peygamber olarak ifade etmeleri ise mantıklıdır. Çünkü bodhisatvalar insanlara yol gösteren yüce kişilerdir. Onlar toplumun kurtuluşu için yani toplumsal bir yarar uğruna insanlara yardım etmektedirler.

ix) Bilginin Kaynağı

İslam alimlerinden Bağdadi ve Cevheri, Sümeniyye'nin tümevarım ve tümdengelim geçerli bir bilgi kaynağı olduğunu reddetmiş, beş duyunun aracılığı dışında hiçbir şeyin bilinemeyeceğini iddia etmişlerdir (Güç: 2010, 132; el-Bağdâdî: 1991, 208, 280). Sümeniyye tevatür yoluyla elde edilen bilgiyi geçerli kabul etmez. İslam alimleri tevatürün bilgi kaynağı oluşunu inkar edenleri tekfir etmişlerdir (el-Bağdâdî: 1991, 225).

Hint düşüncesinde bilginin kaynağı veya bilginin araçlarına dair tartışmalar *pramana* teorisi başlığı altında geçmektedir. Bu teori, gerçek bilginin nasıl elde edileceği, insanın nasıl bilebileceği, birisi veya bir şey hakkında ne ölçüde bilgi sahibi olunabileceği gibi konular üzerine yoğunlaşır. Budizm'de geçerli bilgi kaynağının algı (perception) ve çıkarım (inference) olduğu ileri sürülür. Bunun dışındaki kaynaklar doğru bilgi veremez (Grimes: 1996, 238). Bazıları bu ikisine kutsal metinleri de dahil eder.

x) Sümeniyye Nerede Ortaya Çıktı?

İslam alimlerinin ifade ettiği üzere Sümeniyye adı verilen grup Hindistan'da ortaya çıkmıştır (Güç: 2010, 132). Burada kastedilen grubun Budistler olduğu dikkate alındığında İslam alimlerinin düşüncesinin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Budizm, soylu bir prens olan Budda liderliğinde Hindistan'ın Bodhgaya ve Sarnat şehirlerinde ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerin de içerisinde yer aldığı Ganj havzası Budizm'in şekillenmesi ve teşkilatlanmasının gerçekleştiği bölgeler olarak bilinir.

Sonuç: Sümeniyye Budizm midir?

Sümeniyye isminin kökeniyle ilgili tartışmalar konunun karmaşık bir hale gelmesini sağlamıştır. İslam alimlerinin Sümeniyye sözcüğü ile Semeniyye yani sekizciler veya sekiz ilkeyi benimseyenleri ifade ettikleri dikkate alınır bu firkadan kastedilenlerin Budistler olması büyük bir ihtimaldir. Aynı zamanda kelimenin kastettiği anlam çerçevesi dikkate alındığında gezgin dilenci gruplar olan şramanlar da Budist keşişler için kullanılan teknik bir terimdir. Bu olasılık da söz konusu manayı güçlendirecek mahiyettedir. Yalnız burada şunu ifade etmekte yarar vardır ki Sümeniyye sözcüğüyle Hindistan'ın Gucerat eyaletindeki bir tapınak ve bu tapınaktaki put kastediliyorsa burada vurgu Budistlerden ziyade Hindular üzerinedir. Çünkü Sümenat veya Somnat denilen bölge veya tapınak Hindulara aittir. Günümüzde burası önemli Hindu ziyaretgâhlarından birisi konumundadır.

Mâtüridî Sümeniyye gibi gruplarla yapılan tartışmayı hayret verecek derecede bir eğlenceye benzetmektedir (el-Matüridi: 2002, 191). Mâtüridî'ye göre sözü edilen gruplarla fikir tartışmasında bulunma boşuna çaba sarf etmektir. Çünkü tartışmanın amacı gizli kalmış hususların ortaya çıkması ve hikmetin boyutlarının anlaşılması için araştırma yapmaktır (el-Matüridi: 2002, 191-192).

Maturidi'nin ve diğer İslam alimlerinin eserlerinde Sümeniyye'nin bir takım özellikleri verilmektedir. Bu özelliklerden büyük bir kısmı Budist inanç ve uygulamalarıyla örtüşmektedir. Mesela Allah'ın varlığı konusunu reddetmeleri, alemin yaratılışında ilahi bir gücün varlığını kabul etmemeleri, kötü fiillerin kaynağı olan şeytanı defetmeye yönelik bir gayet içerisinde olmaları, bu dünyadaki eylemlerin karşılığının kişinin sonraki yaşamında göreceğini iddia etmeleri, Budda heykellerini tapınaklara koymaları ve ibadetlerini bu heykellerin önünde yapmaları gibi hususlar Budist öğretisi ve ilkelerle uyum göstermektedir. Bütün bu özellikler Sümeniyye'nin Budizm olarak anlaşılabilirliğinin göstergeleri kabul edilebilir.

Kaynakça

- Altıntaş, Hayrani, (1994), "Dehriyye", **DİA**, TDV, İstanbul, c. 9, s. 107.
- Arslan, Hammet, (2013), "Hint Dinlerinde bir Arınma ve Aydınlanma Yolu Olarak Yoga", **Basılmamış Doktora Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İzmir.
- Arslan, Hammet, (2015), **Kutsal Metinlere Göre Budizm'de Manastır Hayatı**, Tibyan Yay., İzmir.
- Bahm, A. J., (1958), **Philosophy of the Buddha**, Rider & Company, London.
- Bhikshu, Subhadra, (1980), **A Buddhist Catechism: An Introduction to the Teaching of the Buddha Gotama**, Buddhist Pub. Soc., Kandy.
- Calverley, E. E., (1964), "Sumaniyyah", **MW**, LIV/3, ss.200-202.
- Chandra, Satish, (2009) **Medieval India: From Sultanat to the Mughals**, Har-Anand.
- Çelebi, İlyas, (2001), "Kadî Abdülcebbâr", **DİA**, TDV, İstanbul, c. 24, s. 106.
- Çelebi, İlyas, (2006a), "Mutezile", **DİA**, TDV, İstanbul, c. 31, s. 395.
- Çelebi, İlyas, (2006b), "Nazzâm", **DİA**, TDV, İstanbul, c. 32, s. 466-469.
- Dayal, Har, (1932), **The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature**, Kegan Paul, London.
- Digha-nikaya: Dialogues of the Buddha**, (2007), (I-III), Trans. by, T. W. Rhys Davids and C. A. F. Rhys Davids, Motilal Banarsidass, Delhi.

- El-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkaahir, (1991), **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çev: Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yay., Ankara.
- El-Bîrûnî, Ebu Reyhan, (2011), **el-Âsâr el-Bâkiye (Maziden Kalanlar)**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul.
- El-Bîrûnî, Ebu Reyhan, (2015), **Tahkiku mâ li'l-Hind (Biruni'nin Gözüyle Hindistan)**, Çev. Kıvımettin Burslan, Yay. Haz. Ali İhsan Yitik, TTK Yay., Ankara.
- El-Hârizmî, (1342/1923), Muhammed b. Ahmed, **Mefatihul-Ulum**, Kahire.
- Eliade, M., (2003), **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, (I-III), Çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Elliot, H. M. & J. Dowson, (1867-1877), ed. **The History of India**, London.
- El-Matürîdî, Ebu Mansur, (2002), **Kitabü't-Tevhid Tercümesi**, Ter: Bekir Topaloğlu, İsam yay., Ankara.
- Feuerstein, Georg (1994), **The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice**, Hohm Press, Arizona.
- Gopal, Ram, (1994), **Hindu Culture During and After Muslim Rule: Survival and Subsequent Challenges**, M.D. Publications Pvt. Ltd.
- Gölcük, Şerafettin, (1993), “Cehmiyye”, **DİA**, TDV, İstanbul, c. 7, s. 234.
- Grimes, John A., (1996), **A Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English**, State University of New York Press.
- Güç, Ahmet, (2010), “Sümeniyye”, **DİA**, TDV, İstanbul, c. 38, s. 132-133.
- Güngör, Harun, (2010), “Şamanizm”, **DİA**, TDV, İstanbul, c. 38, s. 325.
- Harvey, Peter, (2013), **An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices**, (2nd ed.), Cambridge University Press, Cambridge.
- <http://www.kubbealtugati.com/sonuclar.aspx?km=sum&mi=0/23.03.2017>.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Somnath_temple/23.03.2017.
- https://en.wikipedia.org/wiki/The_unanswered_questions/23.03.2017.
- https://en.wikipedia.org/wiki/The_unanswered_questions/30/03/2017.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Somnat/23.03.2017>.
- Joshi, L. M. (1969), “Buddhist Meditation and Mysticism”, **Buddhism**, Ed. G.C. Pande ve Diğerleri, Punjabi University, Patiala, ss. 55-75.
- Keown, Damien, (2003), **A Dictionary of Buddhism**, Oxford University Press, Oxford.
- Keown, Damien, (1996), **Buddhism: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, Oxford.
- Livingston, J. C., (1989), **Anatomy of the Sacred: An Introduction to Religion**, Macmillan Pub., New York.
- Majjhima-nikaya: The Collection of the Middle Length Sayings**, (2004), (I-III), Trans. by, I. B. Horner, Motilal Banarsidass, Delhi.
- Mazumdar, Gayatri Sen, (2009), **Early Buddhism and Laity**, Maha Bodhi Book Agency, Kolkata.
- McArthur, Meher, (), **Reading Buddhist Art: An Illustrated Guide to Buddhist Signs and Symbols**, Thames & Hudson, 2004.
- Merçil, Erdoğan, (), **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- Mizuno, Kogen, (1996), **Essentials of Buddhism: Basic Terminology and Concepts of Buddhist Philosophy and Practice**, Kosei Publications, Tokyo.
- Poussin, L. De La Vallee, (1912), “Bodhisattva”, **ERE**, Ed. James A. Hastings, Scribner, New York, Vol. 2, ss. 739-753.
- Rahula, Walpola, (1978), **What the Buddha Taught**, Gordon Fraser, London.
- Shaw, Sarah, (2009), **Introduction to Buddhist Meditation**, Routledge, London and New York.
- Singh, H. and Lal M. Joshi. (1973), **An Introduction to Indian Religions**, Parnassus Publications, New Delhi.

Smith, H. and P. Novak, (2003), **Buddhism: A Concise Introduction**, HarperCollins Publications, London.

Thapar, Romila, (2004), **Somanatha: The Many Voices of a History**, Penguin Books, India.

The Dhammapada, (), Trans. by, F. Max Müller, Sacred Books of the East, Vol. X, Ed. F. Max Müller, Clarendon Press, Oxford, 1881.

The Fo-Sho-Hing, Tsen-King, (2012), Trans. by, Samuel Beal, Sacred Books of the East, Vol. XIX, Ed. F. Max Müller, Clarendon Press, Oxford.

Tiwari, Kedar Nath, **Comparative Religion**, (2012), Motilal Banarsidass, Delhi.

Topaloğlu, Bekir, **Kitabü't-Tevhid Tercümesi**, (2002), İsam yay., Ankara.

Yagnik, Achyut & Suchitra Sheth, (2005), **The Shaping of Modern Gujarat: Plurality, Hindutva, and Beyond**, Penguin Books, India,.

Yavuz, Yusuf Şevki, (2007), "Nübüvvet", **DİA**, TDV, İstanbul, c. 33, s. 281.

Yavuz, Yusuf Şevki, (2008), "Ruh", **DİA**, TDV, İstanbul, c. 35, s. 188.

Yeşilyurt, Temel, (2008), "Rüyetullah", **DİA**, TDV, İstanbul, c. 35, s. 312.

Yitik, A. İ., (2004), "Buhara mı Vihara mı: Budizm'in İslam dönemi Türk kültürüne etkileri", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri**, 23-27 Eylül 2002, Mersin, Ankara, ss. 1285-1296.

Yitik, A. İ., (2003), "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", **DEÜİFD**, XVII, İzmir, ss. 56-62.

Yitik, A. İ., (2005), **Hint Dinleri**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.

Yörükan, Yusuf Ziya, (Tarihsiz), **Şamanizm: Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri**, Ötüken Neş., Ankara.